

Az első magyar FELMRENDEZŐ

Illés Jenőről 1877—1951

Most, hogy a régi magyar film-hagyományok felelevenítésével érdemben foglalkozni kezdenek, talán nem haszontalan szövegszerűsítés, ha édesapámról, az első magyar film-rendezőről néhány gondolatot leírok. Hiszen míg külföldi filmtörténetek egyre-másra emlékeznek meg működéséről, nálunk itthon lassan már a nevét sem ismerik.

Elöljáróban mindjárt le kell szögezmem: nem az első magyar filmet rendezte ő, hanem a világon ő rendezett először filmet a magyarok közül. 1908-ban kezdett működni Berlinben, 1911-ben pedig, a rendszeres magyar filmgyártás megindulásának évében már a Litteraria főrendezője, akit a magyar szaklapok (Mozgófénykép Híradó) állandóan emlegetnek. Egykorú német lapok szerint (pl. Zwölf Uhr Blatt, 1932. VII. 14; Filmwelt 1930. V. 31) Carl Froelich és Illés Jenő voltak az első rendezők Németországban. A fiatal Korda Sándor — aki akkor még nem rendezett! — egy 1912-es kritikájában így ír édesapám filmjéről, a Bolygó lelkekről (Seelen, die sich Nachts begegnen):

»Bizonyos, hogy elfoglaltsággal néztük mindenkor az Illés Jenő berlini karrierjének fázisait, de ez az elfoglaltság jogos és komoly volt... nevét a német filmszakmában ma a legnagyobb tisztelet övezi. Ez a film a legkiválóbb alkotása a kiváló rendezőnek. A Berliner Tageblatt, a Berliner Zeit am Mittag, a Börsenkurier úgy írnak a filmről, mint amelyik egészen új utat nyit a kinematográfiába... a rendezés minden nüanszát kihozza a darabnak...»

Illés Jenő Debrecenben született. Mérnöknek készült. De az újságírás is érdekelt. Az egyetemen Gaudamus néven lapot alapított és szerkesztett. Kedves, vidám lap volt ez; talán vannak, akik emlékeznek rá. Mérnöki tanulmányait Berlinben fejezte be. De itt is írogatott; munkatársa lett a Berliner Tageblattnak és regényt is írt, »Drei Väter« címen. 1908 körül, amikor a filmek kezdtek egész estét betöltő, igényesebb alko-

tásokká válni, felébredt érdeklődése a film iránt. Úgy érezte, hogy két, homlokegyenest ellenkezőnek látszó érdeklődési területe határossá válhat egymással, ha a filmmel foglalkozik. Technika és irodalom találkozásának tartotta a filmet. Rendezni kezdett a Duskes (később Litterariának nevezték) gyárban; de előzőleg Párizsban gondosan tanulmányozta a filmkészítés technikáját. Később is az volt nagy előnye, hogy legtöbb filmjét magá vette fel, vagyis maga volt saját operatőrje. Kitűnően értett megvilágítási effektusokhoz, trükkökhöz és egyéb ilyen technikai fogásokhoz. Ez ma is ritkaság, hogy operatőri és rendezői tudás egyesüljön; de különösen akkortájt volt igen nagy jelentőségű, hiszen a filmhez többnyire a színháztól jöttek át a rendezők.

Nem kívánom itt felsorolni valamennyi filmjét, érdekességképpen csupán arra utalok, hogy ő fedezte fel a valaha nagynevű Erna Morenát, sőt ezt a nevet is ő adta neki; ő indította meg az első német film-lapok egyikét, a Lichtspiel Zeitungot; sőt egy lexikon és egy szaklap szerint a »Lichtspiel« szónak is ő a »feltalálója«, bár apám ezt a dicsőséget elhárította magától, Duskesnek tulajdonította a »felfedezést«.

A magyar filmgyártás történetébe akkor kapcsolódik be működése, midőn a világháború kitörése katonai szolgálatra hazaszóllította. Pár hónapos frontszolgálat után, ahogy mondani szokták, szakismeretei miatt »kiemelték« és néhány front-riport-film után megbízták az első igazán nagyszabású magyar film, a János Vitéz rendezésével. Apám nagy lelkesedéssel és teljes tudásának latba vetésével dolgozott; technikai vénáját roppantul izgatta a trükkfelvételek lehetősége. Nem tudom, hol lehet ez az 1916-os János Vitéz; dicsősége bizonyára erősen megkopott; de a korhoz mérve jelentős alkotásnak kellett lennie az egykorú kritika alapján. A főszereplők Deesy Alfréd és Hollay Kamilla voltak; mindketőjüknek ez volt első filmszerepe.

1915—16-ban összesen nyolc filmet rendezett Magyarországon; ezek közül említésre méltó a hajdan nagy-sikerű Szulamit és a Monna Vanna. Korda Sándornak, Kertész Mihálynak gyakran szolgált tanácsokkal, útmutatásokkal; Garas Mártont pedig, ezt a korán elhunyt tehetséges rendezőt (az 1917-es Karenina Annát ő készítette) meghívta Berlinbe és ott a Litterariánál rendezői feladatokkal bízta meg. Kevesen tudják, hogy Somlay Artúr főszereplésével is készített apám több filmet, kit szintén ő hívott meg Berlinbe. Nevezetes Somlay—Illés-film volt a »Der Eisenbahnkönig« (A vasútkirály), egy erős társadalomkritikájú, a nagytőke visszasságait leleplező film, melyet annak idején a »Die Todgeweihten« (Halálraítéltek)-kel együtt a Szovjetunió is megvásárolt és vetített, pedig akkoriban, 1920 körül alig jutott el nyugati film a polgárháború sújtotta országra.

Ezek az évek jelentették Illés Jenő művészi pályájának legjobb alkotóperiódusát. Ekkor keletkeztek a mindmáig nyilvántartott nagy alkotások (lásd Fraenkel: Unsterblicher Film, T., 420.), mint a »Das gefährliche Alter« (A veszedelmes életkor) Asta Nielsennel, Karin Michaelis regényéből; »Der gelbe Schein« Pola Negrivel; »Die von der Liebe leben« (Aki a szerelemből élnek) — és így tovább. A Veszedelmes életkorról ma már, annyi kitűnő film után, szinte túlzónak tűnnek az elismerő jelzőket tékozolni látszó kritikák; tény, hogy akkor nagyra becsülték:

»Az erősen pszichológiai jellegű kérdést Illés Jenő rendező tökéletesen, filmszerűen interpretálta, a képszerű lehetőségeket ragyogóan, mondhatni mesésen használta ki« — írja a Filmwelt kritikusa. E film nyomán egy lexikon is úgy tartja számon, mint a »technika mesterét«.

A hangosfilm beköszöntésével viszonylag kevesebbet rendezett édesapám. Bár az első német hangosfilmet, mely inkább kísérleti jellegű alkotás volt, Vogt—Engel—Massolle módszerét kipróbálанд, megint csak ő rendezte. (Das Mädchen mit den Schwefelhölzern.) Régi vágyát akarta megvalósítani: magyar mű-

vészekkel, tájjal és szakemberekkel, német technikai felkészültséggel koprodukciós filmeket tervezett 1935-ben és 37-ben e célból Magyarországon is járt, 1939-től kezdve pedig meg is telepedett szülőföldjén.

Egy sajtónyilatkozatában ezt mon-dotta: »A bennünket igen gyakran ferde színben feltüntető, elcsépe-lt, lejáratott külsőségek után a magyar népi lelket, a magyar ősi kultúrát visszatükröző filmeket kell készí-teni...«

Első filmje a gyufa feltalálójáról, Irinyi Jánosról szólt volna. Terve ugyan nem vált valóra, de ő azért hazájában maradt immár haláláig. A felszabadulás után a Moziélet című lapban (1946. XII. 20) közzétett cikk-sorozatának bevezetésében »A ma-gyar film jövője« címen az elsők köz-ött tett hitet a magyar demokra-tikus filmgyártás mellett: »A ma-gyar film nagyszerű feladat előtt áll most... Én ott álltam Európa film-iparának bölcsőjénél, tapasztalataim szerint a magyar művész, a színész, a rendező, az építész, az operatőr kiállta a nagyvilág bírálatát...«

A sajtóban utoljára Lubitsch-al kapcsolatban említették nevét: Ernst Lubitsch hozzá írta halála előtti utolsó levelének egyikét, 1947. no-venber 26-án.

Csendes visszavonultságában halt meg édesapám 1951 őszén. A film-szakma tudomást sem vett halálá-ról, pedig a János Vitézzel, az első nagyszabású magyar filmek egyiké-vel, valamint haladó tendenciájú filmjeivel (Todgeweihten) egyaránt megérdemelte volna az emlékezés koszorúit.

Úgy érzem, sok mindent kellett volna még elmondanom róla. Talán mutatósabb lett volna, ha anekdotá-kat, híres sztárok ma is ragyogó és emlékezetes neveit emlegetem vele kapcsolatban. Ízes, színes, érdekes történeteket lehetne mesélni Asta Nielsenről, Greta Garbórol, ma is dolgozó német rendezőkről, akik ta-nítványai voltak. Mégis a másik utat választottam: kötelességemnek ér-zem, hogy lerögzítsem a pusztá té-nyeket, melyekre az egész magyar nép büszke lehet, mielőtt végleg fe-lledésbe merülneek.

ILLÉS HARRIET